

FIGYELŐ

A brémai sajtó- (és média-) történeti műhely kiadványai. *Presse und Geschichte – Neue Beiträge.* Hrsg. von Holger BÖNING, Michael NAGEL, Johannes WEBER. Bde 1–13. Bremen, 2000–2004, Edition Lumière. A Brémai Egyetem Német Sajtótörténeti Intézete (Institut für Deutsche Presseforschung an der Universität Bremen) 1957 óta ad ki rendszeresen olyan köteteket (*Studien zur Publizistik. Bremer Reihe – Deutsche Presseforschung*), amelyekben a sajtó (folyóiratok, napilapok), a kalendárium, általában a periodikusan megjelenő, illetve népszerű, nagytömegű kiadványok történetét dokumentálják, és elemzik. A sorozat 28. köteteként megjelent, a Francia Forradalom német sajtó- és irodalmi visszhangjáról tartott konferencia anyaga (1992) annak a Holger Böningnek a szerkesztésében, aki a lipcei és a bambergi kommunikációtudományi tanszékekkel (Arnulf Kutsch, Rudolf Stöber) 1999-ben elindította a Stuttgartban (Verlag Steiner) megjelenő *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte* című évkönyvet. Holger Böning Brémában 2000-ben indította útjára a sajtótörténeti sorozat új folyamát (*Presse und Geschichte – Neue Beiträge*), a harmadik kötettől a sorozatszerkesztői munkát megosztja Michael Nagellal és Johannes Weberrel. A sorozat nemzetközi együttműködésben készül, gyakran konferenciák anyagát közli. A svájci és osztrák egyetemi intézetek és tanszékek mellett Közép-Európában a gdański és a pozsonyi germanisztika tanszékek váltak partnerré. (A kihalóban lévő magyarországi germanisztikai műhelyek közül egyik sem.)

Nem véletlenül indítottuk ismertetőnk az 1957-ben alapított sorozattal, hiszen ez a hagyomány, továbbá a kommunikációtörténeti beállítottság meghatározza a most ismertetendő könyvsorozat jellegét is. A programadó frás szerint látóköörükbe vonnak minden sajtóterméket; az időszakosan megjelenő termékektől (kalendárium, folyóirat, heti-, és napilap, vállalati és egyesületi évkönyvek, népszerű irodalmi sorozatok), a nagy példányszámban kiadott útleírásokon és önéletrajzi jellegű műveken át az elektronikus sajtóig (rádió, televízió, digitális médiumok). A sorozat történeti jellegű, de minden esetben vizsgálják az illető sajtótermék társadalmi hatását, az olvasóközönséget, amelyet az befolyásolt. Ars poeticájuk szerint a modern világ nem érthető meg a médiumok története (történeti működése) nélkül.

A sorozat első kötete egy Bad Muskauban rendezett ülészak előadásait tartalmazza:

Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge zur historischen Presseforschung. Hrsg. von Astrid BLOME. Bremen, 2000. Edition Lumière.

A konferencia szervezői valóban csaknem a teljes német nyelvterületről hívtak előadókat: Bremen, Mainz, Hannover, Halle an der Saale, Jena, Gdańsk, Wien, Budapest. Hiányoznak persze Svájc, Csehország és a balti államok képviselői, de a választék földrajzi értelemben ideális merítésnek mondható. Különösen akkor, ha tudjuk, a tanulmányok szólnak a mai Szlovákiáról, Oroszországról, Dániáról is.

A sajtótörténet több jelentős szeletét fedte le a konferencia, csaknem valamennyit. A két nagy németországi sajtó-központ (Hamburg, Lipcse) 17–18. századi kiadói termésének adatbázisairól két

nagyobb bevezető előadás hangzott el (Emmy Moepps, Michael Nagel), majd a hesseni (Christine Haug), a türingiai (Werner Greiling), a gdański (Malgorzata Chojnacka), a magyarországi (Czibula Katalin és Bódy-Markus Rozália) 16-18. századi sajtó állapotokról, egyes periodikumokról kapunk áttekintést. Az udvari hírszolgálatról a hesseni tartományi grófok példáján Ina Timmermann adott elméleti támpontokat az elemzéshez, Astrid Blome a Nagy Péter cár idején Oroszországban megjelent sajtótermékek történeti forrásértékéről értekezett, Holger Böning pedig a sajtótermékek olvasótáborának 18. századi változásairól. Gebriele Melischek előadása a bécsi napilapokról megy időben a konferencián érintett legmodernebb korszakig, a második világháborúig.

Az ülészak kisebb részében a bécsi és a magyarországi kalendáriumok történetéről (15–17. század; Jozef Seethaler, Dukkon Ágnes), illetve az úgynevezett „Amtskalender” műfaj kutatásának problémáiról hangzott el előadás (Volker Bauer).

BLOME, Astrid – DEPKAT, Volker: *Von der „Civilisierung” Rußlands und dem „Aufblühen” Nordamerikas im 18. Jahrhundert. Leit motive der Aufklärung am Beispiel deutscher Rußland- und Amerikabilder.* Bremen, 2002. Edition Lumière.

Már a 16. század elején megjelentek a gazdasági hírszolgálat mellett a különféle érdekességekről, politikai eseményekről tudósító kéziratos, majd nyomtatott lapok. A német parasztháború, vagy a francia vallásháborúk idején rengeteg hírlap látott napvilágot (*Neue Zeitung, Canard*). 1605-ben Johann Carolus Straßburgban új alapokra helyezte a kéziratos híradás rendszerét, majd 1650-ben Lipcsében megjelent az első napilap, a napi-, és hírlapsajtó. Mindezek ellenére csak a 17–18. század fordulóján kezdett a sajtó igazán véleményformálónak válni. A szerzők szándéka, a 18. századi németországi sajtóban megjelent, Oroszországot és Amerikát bemutató szövegek bemutatásával – egy kisebb antológiányit ki is adnak a kötetben ezekből –, és elemzésével többrétű volt. Két, lényegében frissen felfedezett területről van szó (gondoljunk csak a szibériai expedíciókra, Észak-Amerika meghódítására), és az ott talált természeti és társadalmi állapotok értékelése a felvilágosult Európa számára elméleti kérdéssé nőtte ki magát (kultúra/civilizáció). Az egyik egy felülről, a felvilágosult uralkodók (I. Péter, Katalin) által reformált társadalom, a másik egy függetlenné váló, a polgári berendezkedés útján alulról szerveződő közösség. Mindkettő alkalmas arra, hogy a 18. századi német értelmiség, és társadalom a saját világképének tükrében megmutatva olyan eredményt (a németországi sajtó) produkáljon, amelyet alapul véve a történész ténylegesen a német felvilágosodás genezisééről tud árnyaltabb képet fogalmazni. A szerzők éppen ezt akarták. Azt a képet, amelyet alapvetően a szépirodalmi és filozófiai művek alapján alakítottunk ki az akkori Német Birodalomról, most a sajtó(történet) forrásainak tartalmi elemzésével árnyalni.

KUTSCH, Arnulf – WEBER, Johannes: *350 Jahre Tageszeitung. Forschungen und Dokumente.* Bremen, 2002. Edition Lumière.

1650. július 1-jén Lipcsében megjelent az első nyomtatott napilap Timotheus Ritzsch műhelyében. A kötet ennek lipcsei újság-kiadás 17. századi története, illetve forrásainak számbavétele, a dokumentum bázis leíró bemutatása. A legérdekesebb dokumentumok egyszerű hasonmásban, illetve átirásban olvashatók ugyanitt, de sokatmondó Else Hauff tanulmánya a lipcsei napilap előzményeiről, az első évfolyam kiadása mögötti európai kapcsolatrendszeréről, csakúgy, mint Karl Heinz Kranhold írása az első év híryanagának frissességéről (a különböző tudósításokban szereplő hírek, mennyi idő alatt jutottak el Lipcsébe), a németországi levelező partnerekről.

Deutsche Sprache und Kultur im Raum Preßburg. Hrsg. von Wynfried KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER. Bremen, 2002. Edition Lumière.

A brémai intézet nemzetközi kapcsolatai mentén számos, a sajtótörténettel csupán érintkező témájú konferenciák anyagát is kiadja. Így a fenti címben jelzett témakörben, az alapvetően a bécsi és a pozsonyi egyetem, egyetemek együttműködésével, és sok magyar résztvevővel zajlott megszervezett ülészakét is. Ez a kis konferencia egy sorozat első rendezvénye volt 2001 májusában. Követte ezt a „Német nyelv és kultúra Nyugat-Magyarországon” (2003; lásd e sorozat 11. kötetét), majd a „Német nyelv és kultúra a Szepességben” (2005; e sorozat egyik kötete lesz). A két évente rendezett találkozók sorában 2007-ben Erdély, majd a Bánát, Bácska, illetve a Dél-Dunántúl következik.

A kötet, a sajtó-, és médiatörténetre nyitottan áttekinti pozsonyi, kora újkori német nyelvhasználat kérdéseit (Erika Mayerová, Ötvös Péter), majd a kulturális élet főbb, a német lakosság szempontjából fontos 17–19. századi intézményeinek (színházak, zenei kultúra, tudós társaság, honismereti szövetség) történetét (Czibula Katalin, Durina Múdra, Hegedüs Béla, Elena Mannová). A könyves ügyek története két fejezetre oszlik. Először a könyvkiadás és a könyvkereskedelem története jelenik meg négy tanulmányban. A 17. századi pozsonyi német kiadók, illetve német nyelvű kiadványok története (Marta Fórišová, Lucia Lichnerová) a nem hivatkozott magyar szakirodalom rossz felmondása, de a másik kettő határozottan új szempontokat vet fel, illetve új eredményeket ad a 18–19. századi könyvkultúráról. Sabine Reuter a *Pressburger Zeitung* 1764–1773-as évfolyamainak könyvajánlásait gyűjtötte ki és elemezte, míg Klaus Heydemann a brünni Traßler kiadó és kereskedőház 1816 és 1832 közötti tevékenységét elemzi, és a kapcsolatrendszerben a pozsonyi régiót külön is kiemeli. Ez egyébként nem volt a stratégiai iránya e kereskedőháznak. Mindkét tanulmány eredményeit érdemes figyelembe venni egy új magyarországi könyvkereskedelem történetét összefoglaló monográfiában. A kötet (és az ülészak) legsikeresebb fejezete a sajtótörténeti. Andrea Seidler munkássága során hosszú időre soha sem hagyta el azt a területet, amelyet az Osztrák 18. század Kutató Társaság könyvsorozatának első kötetével (magának is) körülhatárolt: SEIDLER, Andrea–SEIDLER, Wolfram: *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda.* Wien, Köln, Graz, 1988, Böhlau Verlag. A másik élethosszig tartó témája Karl Gottlieb Windisch tevékenysége. Mostani írásában az osztrák és magyarországi sajtóügy befogadás-, alkalmazás-, és hatástörténeti rendszerét vázolja fel úgy, hogy egyben kutatási programot alkot. Nagyon fontosnak látom ezt a hazai kutatásszervezés számára, hiszen egy, a nemzetközi elméleti eredményeket és a forrásokat is kiválóan ismerő szerző írt olyan tanulmányt, amelyben megfogalmazott megállapítások és célkitűzések pontosan illeszkednek egy nemzetközi sajtótörténeti programhoz (lásd a most ismertetett sorozat 13. kötetéről írtakat).

Holger Böning pedig ezt az alapvetést műfaji oldalról bővíti ki, nevezetesen a társadalom paraszti és kispolgári rétegei számára kiadott szakmai és kulturális nyomdaterméket (sajtó, kalendárium, szakmai kisnyomtatványok) veszi számba (Volksaufklärische Schriften in Donauraum). A kiadói politikát (Bécs, Brünn, Pozsony, Pest-Buda), a tartalmat, illetve közelebbről a Tessedik Sámuel tevékenysége mentén keletkező, és az általa ajánlott kiadványokat.

A kötetet egy esettanulmányokat közlő fejezet zárja, amelyben a 15. századi pozsonyi városi írnokról, Liebhard Eghenvelderről (Vizkelety András), Bél Mátyásról (Karl Schwarz), az *Uránia* német forrásairól (Szilágyi Márton), a jozefinista Bécs ifjúsági irodalmáról (Ernst Seibert) és a szegedi születésű pozsonyi német íróról Carl Anton Gruberről (Wynfrid Kriegleder) olvashatunk tanulmányokat.

BÖNING, Holger: *Welteroberung durch ein neues Publikum. Die deutsche Presse und der Weg zur Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel*. Bremen, 2002. Edition Lumière.

Az 5. kötet alcíme sokat elmond a tartalmáról: esettanulmány, amely pontosan leírja azt a mechanizmust, ahogy a 17. század végén kialakult és megszilárdult egy új kommunikációs és információs rendszer, amelynek segítségével az új olvasóközönség felfedez magának egy addig teljesen ismeretlen világot. Ez az esemény nem hagyja érintetlenül a felfedezők gondolkodását, és messzemenő társadalmi következményei lesznek. Hamburg sajtótörténete ebben az időben tulajdonképpen a német sajtó történetével azonos. Számos újítással itt találkozunk először, és a Hanza városok konkurenciájának is köszönhetően a város kiadói különös hangsúlyt fektettek a sajtó különféle műfajú kiadványai fejlesztésére. Az egyik ilyen konkurens volt a közeli dán Altona. Ebben az első kötetben (a másodikat lásd alább), kihasználva azt az adatbázist, amely a 15. századtól kezdődően 1815-ig több mint 1000 hamburgi és altonai periodicumot ír le, Holger Böning bemutatja azt a folyamatot, ahogy ezekben a városokban a 17. század végére, 18. század elejére kialakul egy modern, felvilágosult médiaszerkezet, illetve egy viszonylag széleskörű nyilvánosság. Folyóiratokat, hírlapokat, tudományos ismeretközlő lapokat és rölapokat ismerünk meg olvasóikkal, de tartalmukkal együtt. A tartalom nélkül nehezen lenne érthető, miért beszélünk egy új világot (földrajzi és eszmei, erkölcsi értelemben) felfedező polgárságról.

BÖNING, Holger: *Periodische Presse. Kommunikation und Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel*. Bremen, 2002. Edition Lumière.

Az előző, 5. kötet folytatásaként Böning most a 18. század folyamán követi nyomon a felvilágosult század elején kialakult új információs rendszer változását: tartalmilag, illetve annak társadalmi hatását tekintve. A történet Napóleon bukásával zárul az időben, és annak több mint ezer időszaki sajtótermék elemzését olvashatjuk, kiemelve a fontosabbak történetét részleteiben is. Ezután három elméleti fejezet következik. Az elsőben a tudományos ismeretek (mind a természet-, mind a társadalomtudományok terén) elterjesztésének módozatait, illetve a felvilágosodás szellemi áramlatainak megjelenését, befolyásolását elemzi a szerző. Ezután az évszázad folyamán megjelenő új témákról, és új olvasóközönségről olvashatunk, majd a politikai sajtó fejlődését, és ennek társadalmi hatását követhetjük nyomon.

HALSE, Sven: *Eine Reise für das Leben. Handwerker-Autobiographien 1700–1910*. Bremen, 2002. Edition Lumière.

A kötet inkább irodalomtörténeti jellegű, amint a címéből is kiderül kézműves önéletrajzok elemzése. Olvasás-, és könyvhasználat-történeti szempontból azonban hallatlanul érdekes forráscsoport, hiszen, a korszakban egyre aktívabb társadalmi szerepet játszó társadalmi csoport művelődése, önképzési szokásairól közvetlen információkkal szolgál.

ZIMMERMANN, Harro: *WortWörtlich. Kleine Arbeiten zur Literaturgeschichte im Radio*. Bremen, 2003. Edition Lumière.

A rádió az irodalmi művek közreadásában feltalálása óta jelentős szerepet vállal magára. Még napjainkban is, amikor a multimédia szolgáltatás elvileg lehetséges, a rádió, a kisebb irodalmi írások művészi szintű interpretációjában erős pozíciókat tudhat magáénak. A sorozat 8. darabjában közreadott írások a közvetített művek keletkezési időrendjében, Johann Christian Günthertől kezdve, Goethén, és Schellingent át Günter Grassig mutatják be a rádiót, mint az elektronikus sajtó egyik formáját, és elemzik az irodalmi műsorok társadalmi hatását.

BAUBA, Aïssatou: „*Kinder des Augenblickes*”. *Die Ethnien Deutsch-Nordkameruns in deutsch-prachigen Reiseberichten 1850–1919*. Bremen, 2006(?). Edition Lumière. (előkészületben)
Tudunkkal még továbbra sem jelent meg.

Reisen – Erkunden – Erzählen. Bilder aus der europäischen Ethnologie und Literatur. Hrsg. von Michael NAGEL. Bremen, 2000. Edition Lumière.

A sorozat 10. kötetével tanítványai Dieter Richtert köszöntötték. Ez az a kötet, amely számomra leginkább tisztán irodalomtörténeti jellegű, és nehezen indokolható, hogy miért éppen egy sajtótörténeti sorozat része. Végül, ha nem sajtótörténeti, de egy érdekes olvasástörténeti jelenség választható a kötet vezérfonalául: az olvasással való utazás során nyert kép különféle idegen tájakról, jelenségekről, emberekről (a német Nagy Sándor, vagy Apollonius regénytől, az elmesélt Lago Maggiorén át, Amerikának a gyermekkönyvekből való felfedezéséig). Vagy éppen az egyes népmese figurák utaznak, vagy csak motívumként, de akár „valóságosan” is (Pinocchio). És utazunk a könyv világában, eljutunk a valóságos útikönyvig, illetve az internetes kulturális utazásig, továbbá a társkeresésig. Mindezt irodalom-, és társadalomtörténeti megközelítésben.

Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn. Hrsg. von Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER. Bremen, 2004. Edition Lumière.

A sorozat 4. kötetének bemutatásakor utaltunk arra, hogy 2003 nyarán Szalónakon (Stadt Schlaining) került megrendezésre a nyugat-magyarországi történeti régió német nyelvhasználatának, német kultúrtörténetének a kérdése. A konferencia itt is, mint Szomolányon (Smolenice) a nyelvhasználati kérdésekkel kezdődött. Franz Patocka a burgenlandi nyelvjárásról tartott előadást (ehhez kötődően meghallgattuk Jacob Perschy kismartoni költő verseit is), Knipf-Komlósi Erzsébet pedig a magyarországi német nyelv tudatának történeti változásairól szólt. Valeria Neuberger egy, a magyarországi szakirodalomban ritkán előkerülő kérdést adott elő, a német nyelv és kultúra hatása a nyugat-magyarországi zsidóságra, a Kismarton környéki hét közösségre a 19. században. A terület német ajkú lutheránus lelkészeinek a 17. századi gyászévztizedben történt üldözéséről, és a megmentésükre való törekvésekről Eva Kovalská szedte össze az elszórt adatokat.

A 16–18. századi nyugat-magyarországi kulturális intézmények közül az ülésszakon kiemelt helyen szerepelt a soknyelvű Batthyány-udvar (Monok István, Ötvös Péter, Kovács József László), érthető módon az udvar német szellemiséget közvetítő szerepe, illetve a német nyelvű irodalmi emlékei (levelezés, költészet). A régió 18. századi színi előadásainak nyelvi jellemzését Czibula Katalin végezte el, Durina Múdra pedig a pozsonyi, a győri és a soproni Orsolya nővérek 18. századi zenei életét mutatta be.

A sajtótörténet tárgykörében négy előadás hangzott el. Balogh F. András a 16. század első felének német röplapjai Közszegre vonatkozó információit elemezte. Rozsondai Rita a győri Streibig nyomda német nyelvű kalendáriumait mutatta be tartalmi szempontból, érintve az olvasói kört, amely nem csupán olvasta, de használta is a bennük közölt praktikus ismereteket. Györben jelent meg a 19. század közepén a *Das Vaterland* (1844–1847), és utód lapja a *Hazánk* (1847–1848). Szilágyi Márton, amellet hogy megismert bennünket e lap történetével, az irodalmi, a kulturális és a politikai életben játszott szerepével, bemutatja azt a magyar sajtótörténetben is tetten érhető folyamatot, amely a hungarus-tudat eltűnésének sok diszciplína eszköztára segítségével már ismert. A konferencia, így a kötet is esettanulmányokkal zárul.

BÖNING, Holger: *Der Traum von einer Sache. Aufstieg und Fall der Utopien im politischen Lied der Bundesrepublik und der DDR*. Bremen, 2004. Edition Lumière.

A sorozat 12. kötete ugyancsak irodalom-közeli indíttatású, de a zene- és a kommunikációtörténeti tanulmányok is gazdagodtak általa. A nyugati Németország főként 68 előtti időszakának politikai (-jellegű, -indíttatású, -üzenetű) dalaival van jelen úgy, hogy a közvetítő médiumok, és a társadalmi hatás vizsgálatára esik az elemzés hangsúlya. Mind más, a sorozathoz tartozó kötet esetében, itt is olvashatunk egy szép válogatást az elemzett dalokból. A Kelet-Németországban keletkezett, hangsúlyosabban politikai, mozgalmi jellegű dalok esetében az elemzés kicsit a társadalomtörténeti irányban csúszik el.

Deutsche Presseforschung. Geschichte, Projekte und Perspektiven eines Forschungsinstituts der Universität Bremen. Nebst einigen Beiträgen zur Bedeutung der historischen Presseforschung. Hrsg. von Holger BÖNING, Hartwig GEBHARDT, Michael NAGEL, Johannes WEBER. Bremen, 2004. Edition Lumière.

Ez, a sorozat 13. darabjaként megjelent kötet igazából a német sajtótörténeti kutatások keresztmetszetét adja. Ugyanakkor stratégiai terv is. Annak megmutatása, hogy hogyan szeretné a Brémai Egyetem Német Sajtótörténeti Intézete 2015-ig a német sajtó történetét kutatni, azt milyen értelemben (forrásfeltárás, média-, és kultúrtörténeti szempontrendszer, kutatási témák, megjelenési fórumok). A kötet persze ennél több is, hiszen egyben a német sajtótörténeti kutatások története is. Magyar szempontból sajnálatosan kell megállapítani, hogy intézményes kapcsolódás ehhez a programhoz még nem létezik, annak ellenére sem, hogy a német sajtó nem németországi jelenléte, bibliográfiai számbavétele, tartalmának, társadalmi hatásának a vizsgálata külön kutatási irányként szerepel a kötetben. Fontos lenne, hogy az Országos Széchényi Könyvtár újonnan alakult sajtótörténeti csoportja felnőjön ahhoz a szerephez, hogy ezzel a szervezeten együttműködő intézményi körrel együtt tudjon gondolkodni, dolgozni.

MONOK ISTVÁN

Hermann Rumschöttel zum 26.8.2006

Navigare necesse est, oder: Tengerre, Magyar! Unter den ca. 20 000 politischen Plakaten der Sammlung Rehse,¹ die nach einigen Irrfahrten von der Münchener Residenz über die Library of Congress in Washington und das Bundesarchiv in Koblenz schließlich im Bayerischen Hauptstaatsarchiv eine Heimat gefunden haben, sind etwa hundert ungarische Plakate, deren Publika-

¹ Zu dem „Archiv für Zeitgeschichte und Publizistik“, das Friedrich Joseph Maria Rehse (1870 – 1952) begründet und geleitet hat, vgl. zuletzt SCHÜTZ, Brigitte: *Die „Sammlung Rehse“*. In: *München – „Hauptstadt der Bewegung“ (Ausstellungskatalog)*. München 1993. S.280f. Die Sammlung, die die nationalsozialistische Bewegung verherrlichen und dokumentieren wollte, wurde nach Kriegsende von den Amerikanern beschlagnahmt und ein Teil des Materials in der Library of Congress, Washington D.C. über die Bibliotheksbestände verteilt. Der Abtransport der Sammlung ist fotografisch dokumentiert: LoC, LOT 2523 (F) [P & P]: Salvage by Library of Congress mission officials of the Rehse collection of posters, pamphlets, and all types of German propaganda material (Confiscated by U.S. military intelligence authorities 1945-1946). Die Rückgabe erfolgte nicht an den Freistaat Bayern, der der korrekte Empfänger des ehemaligen Parteivermögens gewesen wäre, sondern „an die Bundesrepublik Deutschland“, so daß ein Teil der Sammlung im Bundesarchiv Koblenz entnommen wurde.